

ΝΟΥΣ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ — ΝΟΥΣ ΠΑΘΗΤΙΚΟΣ

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ ΓΕΡΟΥ

Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει μιὰ γενική διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό εἶδη νόησης:¹ τὴν παθητικὴ νόηση (νοῦς παθητικός) καί τὴν ἐνεργητικὴ νόηση (νοῦς ποιητικός). Πρόκειται γιὰ μιὰ διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό δυνάμεις τοῦ πνεύματός μας — μιὰ δεκτικὴ, ἢ δυναμικὴ ἱκανότητα, πού πάνω της θά ἀποτυπωθεῖ ἡ οὐσία σάν μιὰ σφραγίδα,² καί μιὰ ἐνεργητικὴ ἢ ὑπερενεργητικὴ δύναμη, πού θά ἐκφράσει τὴν οὐσία, μέσα στοῖς αἰσθητοῦ ξεχωριστοῦ πράγμα, περίπου ὅπως τὸ φῶς τοῦ ἡλίου κάνει νά ἐμφανίζονται τὰ χρώματα. Γιὰ ν' ἀποσαφηνίσω τὴν πιὸ πάνω διάκριση ἀνάμεσα σέ τοῦτα τὰ δυό εἶδη νόησης, θά χρησιμοποιήσω τὴν ἀναλογία μέ τὴν αἴσθηση καί εἰδικότερα μέ τὴν αἴσθηση τῆς ὄρασης (εἰ δὴ ἐστὶ τὸ νοεῖν ὡσπερ τὸ αἰσθάνεσθαι). Στὴν ὄραση, τὰ ἀντικείμενα εἶναι οἱ ὄρατές μορφές καί ὁ ἀντιληπτής εἶναι τὸ αἰσθητήριο ὄργανο, τὸ μάτι. Ἡ ὄραση ὁμως δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ δίχως ἓνα τρίτο πράγμα, τὸ φῶς:³ τὸ φῶς εἶναι ἡ ἀναγκαῖα προϋπόθεση, πού, δίχως αὐτὴ, οἱ ὄρατές μορφές δέν μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτές. Ἔτσι καί στὴ νόηση, τὰ ὑποκείμενα βλέπουν τίς νοητές μορφές, κι ἐκεῖνο πού τίς κάνει ἀντιληπτές εἶναι ὁ παθητικός νοῦς, ἀλλὰ κι ἐδῶ εἶναι ἀναγκαῖο ἓνα τρίτο πράγμα, σύμφωνα μέ τὸν Ἀριστοτέλη, συγκεκριμένα ὁ «ποιητικός» νοῦς, δίχως τὸν ὁποῖο οἱ νοητές μορφές δέν μποροῦν νά γνωσθοῦν. Ὁ ἀκόλουθος πίνακας ἴσως βοηθήσει:⁴

Τρόπος γνώσης → Ὅραση → Νόηση (τὸ νοεῖν)
 Ἀντικείμενο → Ὅρατές μορφές → Νοητές μορφές
 Δέκτης → Μάτι → «Παθητικός» νοῦς
 Ἀναγκαῖος προκαταρκτικός ὁρος → Φῶς → «Ποιητικός» νοῦς

Ὁ ρόλος τοῦ παθητικοῦ νοῦ —τοῦ δέκτη— εἶναι λίγο-πολύ ξεκάθαρος. Ἡ λειτουργία του εἶναι νά δέχεται τίς νοητές μορφές: μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια γίνεται ὀτιδήποτε (τῷ πάντα γίνεσθαι). Φυσικά, ἀνήκει στοῖς ἄτομο, ὅπως καί τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, καί εἶναι, ὅπως σαφῶς λέγεται, φθαρτό. Ὁ παθητικός νοῦς εἶναι, πράγματι, μέσα στὴ γραμμὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τίς ἄλλες ἱκανότητες τῆς νυχῆς, πού σταματοῦν κι αὐτές νά λειτουργοῦν, ὅταν τὸ ἄτομο πεθαίνει. Ὁ παθητικός νοῦς λέγεται ὅτι εἶναι φθαρτός. Ὁ παθητικός νοῦς σημαίνει τὴν ἀτομικὴ πλευρὰ, πού εἶναι δοσμένη στὴ φυσικὴ διάθεση τοῦ συγκεκριμένου ἀτόμου καί πού καθορίζεται ἀπὸ τίς περιστάσεις τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας του· ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ ποιητικός νοῦς σημαίνει τὴν καθαρὴ νόηση θεωρούμενη σάν ἐνότητα ὡς πρὸς τὴ φύση της καί τίς ἀρχές της, πού εἶναι κοινές σέ ὅλα τὰ ἄτομα. Ὁ ρόλος ὁμως τοῦ ποιητικοῦ νοῦ εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολα ἀντιληπτός. Ὑπάρχει μιὰ κατηγορία πραγμάτων, πού ὀνομάζονται οὐσίες, ἢ οὐσία μέ διάφορες σημασίες: (α) μέ τὴ σημασία τῆς ὕλης (Ἀριστ. 412a 1—414a 28) ἢ ἐκεῖνο πού δέν εἶναι «τόδε τι» (ἓνα κάτι)· (β) μέ τὴ σημασία τῆς μορφῆς, ἢ οὐσίας, δηλαδὴ ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού κάνει ἓνα πράγμα νά ὀνομάζεται «τόδε τι» καί (γ) μέ τὴ σημασία ἐκεῖνου πού ἀποτελεῖ σύνθεση καί τῶν δυό, τοῦ (α) καί τοῦ (β). Ἀλλὰ ἡ ὕλη εἶναι «δυναμικότητα»· ἡ μορφή (τὸ «εἶδος») εἶναι πραγ-

ματικότητα. Ἡ τελευταία ἔχει δύο ἀναβαθμούς πού βρίσκονται σέ ἀμοιβαία σχέση, ὅπως, λ.χ., ἡ γνώση πρὸς τὴν ἄσκηση τῆς γνώσης. (Ἡ ἐντελέχεια ἔχει δύο βαθμίδες: μιά πού ἀντιστοιχεῖ στὴν «ἐπιστήμη» (γνώση) καὶ μιὰν ἄλλη πρὸς τὸ «θεωρεῖν» (ἄσκηση τῆς γνώσης): Τὸ σῶμα ὡς ὕλη εἶναι τὸ «υποκείμενον»· ἐνῶ ἡ ψυχὴ, χάρις στὴν ὁποία τὸ σῶμα χαρακτηρίζεται ὡς ζωντανό, εἶναι τέτοιο μόνο ὡς πρὸς τὴ μορφή —«οὐσία ἢ κατὰ λόγον» ἢ «εἶδος»—. Μιά τέτοια οὐσία εἶναι ἡ ἐντελέχεια ἢ ἐνέργεια, σέ διάκριση ἀπὸ τὴ δύναμη ἢ δυναμικότητα. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικό καὶ τὸν παθητικό νοῦ περικλείνεται στὴν ψυχὴ (μέ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: «ἡ ψυχὴ δέ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρῶτως»). Ὁ ποιητικός νοῦς δέν εἶναι ὁ νοῦς πού δημιουργεῖ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Ἐργάζεται πάνω σ' ἓνα ὕλικό πού τοῦ δίνεται καὶ πού τὸ «προάγει ἀπὸ δυναμικότητα σέ πραγματικότητα». Ὁ ποιητικός νοῦς, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι «χωριστός» καὶ «ἀπαθής» καὶ «ἀμιγής», ἐπειδὴ εἶναι πραγματικότητα.⁶ Ἡ ἔννοια «χωριστός» ἔχει ἐδῶ ἀποφασιστικὴ σημασία.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ παρουσιάζονταν καὶ παρουσιάζονται ἀκόμα γιὰ συζήτηση μιὰ σειρά βασικά ζητήματα: Ποιά εἶναι ἀκριβῶς ἡ σχέση του (τοῦ ποιητικοῦ νοῦ) μέ τὴν ἀτομικὴ ψυχὴ; Εἶναι πάντοτε ἐξωτερικός πρὸς τὸ ἄτομο; ἢ μήπως ὑπάρχει ὁπωσδήποτε μέσα στοῦ ἄτομο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του; Ποιά εἶναι ἡ σημασία τῆς ἔκφρασης «ἐν τῇ ψυχῇ ὑπάρχειν» (430a 13); Μήπως σημαίνει ὅτι ὁ ποιητικός νοῦς, ἐνωμένος, γιὰ ἓνα διάστημα, μέ τὸν παθητικό νοῦ, μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἀπ' αὐτόν; Ὅταν ἐξετάζουμε τὴν ἀναλογία μέ τὸ φῶς, κλίνουμε νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ ποιητικός νοῦς εἶναι κάτι ἐξωτερικό ἀπὸ τὸ ἄτομο. Ἐνα πράγμα εἶναι σαφές. Ὁ ποιητικός νοῦς, ἂν καὶ βρίσκεται μέσα στὴν ψυχὴ, ξεπερνάει τὸ ἄτομο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐκφράσει αὐτὴν τὴ σχέση χαρακτηρίζοντας τὴν ἴδια τὴν καθαρὴ δραστηριότητα ὡς «νοῦν ποιητικόν», καί, ἀντίθετα, ὡς «νοῦν παθητικόν» τὸ ὕλικό τῶν ἀντιλήψεων, πού προέρχεται ἀπὸ τὴ σωματικὴ ὑπαρξὴ καὶ παρέχει τὴ δυνατότητα καὶ εὐκαιρίες γιὰ τὴ νόηση. Ἄν καὶ ὁ ποιητικός νοῦς εἶναι πάντοτε ἀπαθής καὶ ἀμιγής, ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ἀληθινὴ φύση του συσκοτίζεται κατὰ τὴ συνένωσή του μέ τὸ σῶμα, ἀλλὰ ὑπάρχει σ' ὅλη του τὴν καθαρότητα, ὅταν ἡ σύνδεση αὐτὴ ἔχει τερματιστεῖ.⁷

Στὸ *Περὶ ψυχῆς* (430a), ὁ νοῦς εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ γίνεи τά πάντα («τῶ πάντα γενέσθαι»). Μέ τὴν ἔννοια αὐτὴ, ὁ νοῦς εἶναι «χωριστός», «ἀπαθής», «ἀμιγής», ἀφοῦ εἶναι στὴν οὐσία του δραστηριότητα.⁸

Στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* (Λ), ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει ποιῆς ἄυλες μορφές («εἶδη»), ὑπάρχουν —καὶ ὅπου ἡ δραστηριότητα τοῦ θεοῦ περιγράφεται ὡς νόηση— οἱ μόνες τέτοιες μορφές πού ἀναγνωρίζει εἶναι ὁ θεὸς καὶ οἱ διάνοιες. Ἀπ' αὐτὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ «ποιητικός νοῦς» δέν εἶναι καθόλου ἀνθρώπινος, ἀλλὰ θεϊκός.⁹

II

Ἡ θεωρία τοῦ παθητικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ νοῦ εἶναι μιὰ πολὺ δύσκολη θεωρία καὶ σάν τέτοια τράβηξε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πιὸ ἱκανῶν σχολιαστῶν. Οἱ ἐρμηνεῖες, ὅσο κι ἂν διαφέρουν μεταξύ τους, νομίζω πῶς δέν ἀπομακρύνονται, στοῦ συνολοῦ τους, ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία. Δυὸ ἦταν οἱ κύριες γραμμὲς προσπέλασης τῶν προβλημάτων. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἦταν ἡ τάση νὰ ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀπόσταση, πού

χωρίζε τον ποιητικό νοῦ από τις άλλες ικανότητες, κι από τό άλλο μέρος ἡ τάση νά ταυτιστεῖ ὁ θεός μέ τόν «ποιητικό» νοῦ. Ὁ Εὐδήμος ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἄμεσους διαδόχους τοῦ Ἀριστοτέλη, πού προσπάθησαν νά ταυτίσουν τόν ποιητικό νοῦ μέ τόν θεό, ἐνῶ ἡ Στωική σχολή ἀκολούθησε τήν ἄλλη τάση πρὸς τήν ἀπόρριψη τῆς ἀπόλυτης διάκρισης ἀνάμεσα σέ ποιητικό καί παθητικό νοῦ. Σύμφωνα μέ τούς Στωικούς, ὁ νοῦς εἶναι ἡ δύναμη πού ἀπλώνεται σ' ὅλο τόν κόσμο («ὁ τοῦ κόσμου λόγος») καί ἡ ὁποία τόν ἐλέγχει, τόν διευθύνει καί διατηρεῖ τῆ συνοχή του. Ἡ ἀνώτατη μορφή του εἶναι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, τό «μόριον» τῆς ψυχῆς, πού ἐλέγχει καί διευθύνει (τό ἡγεμονικόν).

Ἀνάμεσα στίς σπουδαιότερες ἐρμηνεῖες ὅσον ἀφορᾷ τό ἱστορικό τοῦ θέματος εἶναι ἐκείνη πού δίνει ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισέας. Ὁ Ἀλέξανδρος θεωρεῖ τόν νοῦ ὡς τήν ἀνώτατη ἀνάπτυξη τῶν κατώτερων ικανοτήτων τῆς ψυχῆς. Ὁ νοῦς στόν ἄνθρωπο παρουσιάζεται μέ δύο μορφές: (α) τήν ὕλική μορφή (*ὕλικός νοῦς*) καί β) τόν ἀνώτατο τύπο νόησης, τήν ἐπίκτητη νόηση (*ἐπίκτητος νοῦς*). Ὁ Ἀλέξανδρος ὀνόμασε (γ) «*νοῦν*» ποιητικόν τῆ δύναμη πού φέρνει φῶς (νοῦν) στήν ψυχῆ τοῦ ἀνθρώπου καί στή ζωντανή σχέση του μέ τό νοητό στά πράγματα. Κατά τόν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισέα, μέ τό ὄνομα «*νοῦς παθητικός*» ἐννοοῦμε τήν ικανότητα τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς ν' ἀπορροφᾷ μέσα της, σύμφωνα μέ τήν ὄλη της ζωική καί ἐμπειρική διάθεση, τῆ λειτουργία τοῦ ποιητικοῦ νοῦ. Ὁ νοητικός φορέας ταυτίζεται ἐδῶ μέ τό θεϊκό πνεῦμα πού νοεῖται ἀκόμα ὡς χωριστή μορφή.¹⁰

Καί γιά νά συγκεφαλαιώσουμε τῆ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη: Γι' αὐτόν ὑπάρχει μιὰ μόνο ψυχῆ στόν ἄνθρωπο, πού εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ σώματος (τό «εἶδος»). ἀλλά ἡ ψυχῆ αὐτή δέν περιλαμβάνει τόν ἀθάνατο «*νοῦν*» ἢ διάνοια. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχῆ εἶναι ἡ βασική ἀρχή τῶν βιολογικῶν, αἰσθητηριακῶν καί ὀρισμένων νοητικῶν λειτουργιῶν, καί εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος. Ἀκριβῶς ὁμοῦς ἐπειδὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωριστά ἀπό τό σῶμα. Τό νά λές γιά κάτι ὅτι εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπινου σώματος σημαίνει, κατά τόν Ἀριστοτέλη, νά λές πῶς αὐτό τό κάτι εἶναι ἀχώριστο ἀπό τό σῶμα.¹¹ Ὑπάρχει πράγματι ἕνας ἀθάνατος νοῦς. Κατά συνέπεια, ὁ παθητικός νοῦς σημαίνει τό ἀτομικό στοιχεῖο, πού εἶναι δοσμένο στή φυσική διάθεση τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου καί καθορίζεται ἀπό τίς περιστάσεις τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας του. Ἀπεναντίας, ὁ ποιητικός νοῦς σημαίνει τόν καθαρὸ νοῦ θεωρούμενο ὡς ἐνότητα ὡς πρὸς τῆ φύση του καί τίς κοινές σ' ὅλα τὰ ἄτομα ἀρχές. Ὁ νοῦς αὐτός εἶναι ἀφθαρτος, ὅπως εἶναι καί ἀγέννητος, ἐνῶ ὁ παθητικός νοῦς πεθαίνει μαζί μέ τὰ ἄτομα πού μέσα τους ἐμφανίζεται.

Σ' ὄλη τῆ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, αὐτή ἡ ἐρμηνεῖα βρίσκεται σέ συνεχή σύγκρουση μέ μιὰ θεμελιᾶκα διαφορετική, μᾶλλον νεοπλατωνική, ἀνάλυση, πού κύριος ἐκπρόσωπός της εἶναι ἡ Ἀραβὲς σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη.

Στόν Ἀλ Φαράμπι βλέπουμε νά συνδυάζεται ἕνα πλατωνικό μ' ἕνα ἀριστοτελικό στοιχεῖο. Ἡ ικανότητα λογικῆς σκέψης στόν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἀποθήκη τῶν νοητικῶν μορφῶν, πού ἐμπίπτουν σέ δύο κατηγορίες: στίς ἄυλες οὐσίες, πού ἔχουν τήν ιδιότητα νά εἶναι καί ὑποκείμενα καί ἀντικείμενα τῆς «ἐνεργεία» νόησης, καί στίς οὐσίες, πού εἶναι μόνο δυνάμει νοητές λόγω τῆς σύνδεσῆς τους μέ τήν ὄλη. Οὕτε τὰ δυνάμει νοητά οὕτε ἡ ικανότητα λογικῆς σκέψης καθεαυτῆ εἶναι σέ θέση νά πραγματοποιήσουν τῆ μετάβαση ἀπό τήν κατάσταση τοῦ «δυνάμει» ὄντος στήν κατάσταση τοῦ «ἐνεργεία» ὄντος, δίχως τήν ἐπέμβαση μιᾶς ἐνεργοῦ ἀρχῆς, πού μετα-

βάλλει σέ πραγματικότητα τή δυναμικότητά τους νά γνωρίσουν ή νά γνωστούν.

Ἡ ἐνεργός ἀρχή, κατά τόν Ἄλ Φαράμπι¹², εἶναι μιά οὐσία, πού ἡ κύρια ιδιότητά της εἶναι πραγματική σκέψη, καί σάν τέτοια εἶναι χωριστή ἀπό τήν ὕλη, δηλαδή εἶναι «ἕνας» ἐνεργεῖα νοῦς, πού ἡ σχέση του πρός τόν δυνάμει νοῦ καί τά δυνατά ἀντικείμενά του εἶναι ὅπως ἡ σχέση τοῦ ἡλίου πρός τήν ὄραση. Ὁ ἡλιος μεταδίδει τόσο στή δυνάμει ὄραση ὅσο καί στό δυνάμει ὄρατό (χρώματα) τό φῶς, πού κάνει τήν πρώτη νά ὄραται ἐνεργά καί τό δεύτερο νά εἶναι ἐνεργά ὄρατό. Τό ἴδιο, ὁ δυνάμει νοῦς ἔλαβε ἀπό τόν ἐνεργεῖα νοῦ τό φῶς ἐκεῖνο πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀντιλαμβάνεται (1) τόν ἐνεργεῖα νοῦ, πού ἦταν ἡ αἰτία τούτου τοῦ φωτός, (2) τό ἴδιο τό φῶς, καί τέλος (3) τά νοητά, πού ἔχουν περάσει στήν ἐξελικτική διαδικασία ἀπό τό δυνάμει στό ἐνεργεῖα.

Ὁ ἐπίκτητος νοῦς, ὅπου ἔχει ἐπιτευχθεῖ ὁ ἀνάτατος βαθμός ἀυλότητας, μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς τό κορύφωμα τῆς διανοητικῆς διεργασίας. Ὁ ἐπίκτητος νοῦς, πού ταυτίζεται μέ τό συνολικό ἄθροισμα τῶν νοητῶν μορφῶν, μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς ἡ κατακλείδα τῆς γήινης τάξης. Ἡ ἀνέλιξη ἀπό τόν ἐπίκτητο νοῦ ὀδηγεῖ πέρα ἀπό τή γήινη σφαῖρα, πού ἡ χαμηλότερη βαθμίδα της εἶναι ὁ ἐνεργός νοῦς. Ὁ ἐνεργεῖα νοῦς εἶναι μιά ἄυλη μορφή, ἕνας ἐνεργός λόγος. Ὡστόσο εἶναι αὐτή ἡ ἐνεργός ἀρχή, πού ἐκτελεῖ τή μετάβαση τοῦ νοῦ ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα καί δίνει τό ἐνεργεῖα ἀπό τό δυνάμει.

Ὁ Ἄλ Φαράμπι προχωράει βαθμιαῖα ἀπό τήν ἀντίληψη γιά τό νοῦ, ὡς γνωστικῆς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώπου, στό νοῦ ὡς κινουσα ἀρχή, πού κυβερνᾷ τήν κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια περιοχή, καί, τέλος, στήν ἀντίληψη γιά τό νοῦ ὡς τήν τελική ἀρχή τοῦ κάθε ὄντος, πού ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε περιγράψει ὡς τήν ἐνεργεῖα τῆς σκέψης, πού σκέφτεται τόν ἑαυτό της.

Οἱ Σχολαστικοί παρουσίαζαν συνήθως τόν Ἀβερρόη νά λείει πῶς τόσο ὁ ποιητικός νοῦς ὅσο καί ὁ παθητικός ἢ δυνάμει νοῦς εἶναι χωριστές νοητικές δυνάμεις, πού ἔρχονται σέ προσωρινή σύνδεση μέ τά ἀτομικά ἀνθρώπινα ὄντα. Σύμφωνα μέ τόν Copleston¹³ ἡ ἐρμηνεῖα αὐτή εἶναι λαθεμένη, ἐφόσον ἐξυπονοεῖ ὅτι γιά τόν Ἀβερρόη ὁ ποιητικός καί ὁ παθητικός νοῦς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοί καί χωρισμένοι μεταξύ τους. Ἐκεῖνο πού ὑποστήριξε ὁ Ἀβερρόης ἦταν ὅτι ὁ ποιητικός νοῦς, πού εἶναι ὁ ἴδιος σ' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, προκαλεῖ, χάρι στήν ἐπαφή του μέ τόν ἀτομικό παθητικό νοῦ (πού εἶναι μιά σκέτη διάθεση γιά πρόσληψη ἰδεῶν), ἕνα εἶδος συνδυασμοῦ τῶν δυό, πού τόν ὀνομάζει «ὕλικό» νοῦ. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη, ὁ παθητικός νοῦς βρίσκεται στήν ἰκανότητα τοῦ ἀτόμου γιά γνώση, μιά ἰκανότητα πού, ὅπως καί τό ἴδιο τό ἄτομο, γεννιέται καί φθείρεται ὡς μορφή τοῦ ἀτομικοῦ σώματος. Ἰσχύει, ἐπομένως, μόνο γιά τό ἄτομο καί γιά ὅ,τι ἀφορᾷ τό καθέκαστον. Ὁ ὕλικός νοῦς δέν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπό τήν ἰδιαίτερη δραστηριότητα τοῦ χωριστοῦ ποιητικοῦ νοῦ σ' ἕνα συγκεκριμένο ἄτομο. Γιά τόν Ἀβερρόη ὑπάρχει μόνο μιά ἀρχή τῆς νόησης, πού εἶναι ἀθάνατη. Ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι μιά τόν ἀριθμό σέ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους καί ἔρχεται σέ προσωρινή σύνδεση μέ τά ἀτομικά ὄντα ὡς διαφωτιστική δραστηριότητα.

Αὐτός ὁ ποιητικός νοῦς ὡς μορφή, πού ὑπάρχει ξεχωρα ἀπό τά ἐμπειρικά ἄτομα καί ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτά, εἶναι ὁ αἰδιος νοῦς τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, πού δέ γεννιέται οὔτε φθείρεται καί πού περιέχει τίς οἰκουμενικές ἀλήθειες καθολικῆς ἰσχύος. Ἡ ἔλλογη γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, συνεπῶς, μιά ἀπρόσωπη λειτουργία: Εἶναι ἡ

πρόσκαιρη συμμετοχή του ατόμου στον αίδιο νοῦ του γένους. Δέν ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἀτομικός νοῦς, πού νά ἐπιζεῖ μετά τὸν θάνατό του. Ἐπομένως δέν ὑπάρχει προσωπική ἀθανασία.

Ὁ ποιητικός νοῦς ἔρχεται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς σελήνης καὶ κατὰ συνέπεια δέν εἶναι ὁ θεός. Ὁ ρόλος του εἶναι νά πραγματοποιεῖ μορφές στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ στὰ ὕλικά πράγματα. Ὁ παθητικός νοῦς δέν εἶναι παρὰ ὁ ποιητικός νοῦς, ὅταν ὁ τελευταῖος συνενώνεται μὲ τὴν ἀνθρώπινη ψυχή. Ὅταν ἡ δύναμη τῆς φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου τροφοδοτεῖται μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, προμηθεύει τίς εἰκόνες αὐτές στὸν παθητικό νοῦ. Οἱ μορφές, πού ὑπάρχουν δυνάμει στίς τέτοιες εἰκόνες, μεταβάλλονται σέ ἐνεργεῖα ἀπὸ τὸν ποιητικό νοῦ. Τὸ ἀποτελεσμα εἶναι νά ἐφοδιάζεται ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση μὲ ἔννοιες, κρίσεις, συλλογισμούς καί, ἔτσι, ἔχει γίνει ὁ «ἐπικτήτος νοῦς». Ἀπ' ὅπου συνάγεται ὅτι ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἀνθρώπινες ψυχές δέ θά μπορούσαν νά ἐπιζήσουν δίχως σώματα καὶ διατηρώντας ταυτόχρονα τὴν ἀτομικότητά τους. Στὸ «De substantia orbis», ὁ Ἀβερρόης προσπάθησε νά δώσει νόημα στὴν ἔκφραση «αὐτὴ ἡ ὕλη», πού θεωρεῖται προγενέστερη ἀπὸ τὴν οὐσιαστική μορφή καὶ τὴ μεταβλητὴ πραγματική ποσότητα. Γιὰ τὸν Ἀβερρόη μόνο ἡ ὕλη μπορεῖ νά εἶναι ἡ ρίζα τοῦ ἐνός καὶ τοῦ πλείονος μέσα σ' ἓνα εἶδος. Ὅπως ἡ διαίρεση τοῦ συνεχοῦς παράγει τὸ πλῆθος τῶν ἀριθμῶν, ἔτσι καὶ ἡ διαιρεμένη ὕλη παράγει τὸ πλῆθος τῶν ἀτόμων. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀβερρόη γιὰ τὴν ὕλη¹⁴ δυνάμωσε τὴν τάση γιὰ ἀνύψωση τῆς ὄντολογικῆς θέσης τῆς ὕλης ὡς τὸ σημεῖο νά θεωρεῖται ἡ ὕλη καθεαυτὴ ὡς ἡ φυσικὴ ὑπαρξη.¹⁵

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε ὅτι (1) ὑπάρχουν στὸν ἄνθρωπο γνωστικές λειτουργίες, πού μόνο μιά πνευματικὴ οὐσία μπορεῖ νά ἐκτελέσει· (2) μιά πνευματικὴ οὐσία εἶναι μιά χωριστὴ οὐσία καί, σάν τέτοια, εἶναι φυσικὰ ἄφθαρτη· καί (3) οἱ φυσικὲς μορφές δέν εἶναι χωριστές οὐσίες καί, ἐπομένως, φθείρονται, ὅταν τὸ μείγμα ὕλης καὶ μορφῆς (εἶδους) ἀποσυντίθεται. Κατὰ τὸν Etienne Gilson¹⁶, ἀπὸ τὰ παραπάνω τρία σημεῖα ὁ Ἀβερρόης συνήγαγε ὅτι οἱ νοητικὲς ἐνέργειες, πού μποροῦν νά παρατηρηθοῦν στὸν ἄνθρωπο, προξενοῦνται σ' αὐτὸν ἀπὸ μιά χωριστὴ διανοητικὴ οὐσία, πού εἶναι παρούσα μέσα του μόνο χάρις στίς ἐνέργειές της. Ὄντας χωριστὴ, ἡ διανοητικὴ αὐτὴ οὐσία εἶναι ἐπιπλέον καὶ ἄφθαρτη κι ἀθάνατη· ἀλλὰ ἡ δικὴ της ἀθανασία δέ συνεπάγεται τὴν προσωπικὴ μας ἀθανασία.

Ἡ θέση τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη σέ τοῦτο τὸ σημεῖο εἶναι πολὺ γριφώδης. Πρῶτο, ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη¹⁷ κράτησε τὴν ἰδέα ὅτι οἱ διανοητικὲς οὐσίες εἶναι ἄφθαρτες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους. Δεύτερο, πρόσθεσε στὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία τὴν ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχή εἶναι μιά παρόμοια διανοητικὴ οὐσία, κι αὐτὸ ἀποτέλεσε τὴν προσωπικὴ συμβολὴ του στὴ μελέτη τοῦ προβλήματος. Γιατί ὁμως ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ὑποστήριξε πὼς ἡ ἀνθρώπινη ψυχή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος, εἶναι δικαιωματικά καὶ μιά οὐσία; Ἐδῶ ἀκριβῶς, ἡ ἐξέταση τῆς διανοητικῆς γνώσης, τῆς αἰτίας καὶ τῆς φύσης της, ἀποκτᾷ ὕψιστη σημασία.¹⁸ Ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ τὴ διανοητικὴ γνώση. Αὐτὴ, σάν τέτοια, εἶναι πραγματικά μιά πνευματικὴ οὐσία. Ἡ διανοητικὴ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ἐπομένως, κατανάγκη μιά διανοητικὴ οὐσία.

Ὁ Ἀβερρόης εἶχε ἐρμηνεύσει τίς μᾶλλον «ἀσαφεῖς» ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀθανασία στὸ τρίτο βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη¹⁹ *Περὶ ψυχῆς*, ὅτι σήμαιναν πὼς ὑπάρ-

χει ένας άθανατος νοῦς, πού ἔρχεται σέ προσωρινή ἔνωση μέ —ἢ ἐκτελεῖ μία λειτουργία μέσα σέ— ἀτομικούς ἀνθρώπους. Δέν ὑπάρχει ἐπομένως προσωπική ἀθανασία. Ὁ Ἀκινάτης ὑποστήριξε, ὅτι ἡ θεωρία γιά τήν ὑπαρξη ἐνός ἀθάνατου νοῦ σέ ὄλους τούς ἀνθρώπους δέ συνάγεται ἀπό τίς ἀριστοτελικές ἀρχές. Στήριζε τόν ἰσχυρισμό του στό ἐξῆς συμπέρασμα: «ἂν ὑπάρχει ἓνας νοῦς σέ ὄλους τούς ἀνθρώπους, τότε οἱ διαφορετικές εἰκόνες σέ διαφορετικούς ἀνθρώπους δέ θά ἦταν ἰκανές νά προκαλέσουν τίς διαφορετικές διανοητικές ἐνέργειες στόν ἓναν ἢ στόν ἄλλο ἀνθρώπο, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ἀβερρόης». Ἡ τελευταία αὐτή φράση, καθώς καί πολλές ἀπό τίς θέσεις τοῦ Ἀκινάτη, μᾶς θυμίζουν ὅτι εἶναι ἓνας βαθιά σύγχρονος στοχαστής. Δέν μπορούμε νά διαλογιστοῦμε διαφορετικά ὑποστηρίζοντας μία σύγχρονη ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν.

Ὁ Ἀκινάτης χρησιμοποιεῖ τήν ἀριστοτελική διάκριση ἀνάμεσα στόν ποιητικό καί τόν παθητικό νοῦ, γιά νά μᾶς παρουσιάσει τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν.²⁰ Ἡ ὕλη γιά τόν Ἀκινάτη εἶναι, ἀπό μίαν ἄποψη, ἡ βασική ἀρχή τῆς ἀτομικεύσης.²¹ Ἡ ὕλη μέσα στόν χῶρο καί τόν χρόνο εἶναι ποσοτικά καθορισμένη (materia signata).²² Στήν ἰκανότητα ἀκριβῶς τῆς ὕλης νά προσλαμβάνει ποσοτικές διαφορές βρίσκεται ἡ δυνατότητα τῆς ἀτομικεύσης. Ἡ σωματικότητα γιά τόν Ἀκινάτη δέν ὀφείλεται σέ μία γενική μορφή τῆς σωματικότητας (Ἀβικέννας, Γκαμπιρόλ), ἀλλά ὑπάρχει, κατά τή θωμιστική διδασκαλία, μία σωματικότητα χάρη στήν ὕλη σάν ἑκτατό ὕλικό.²² Ἡ ἀντίληψη τοῦ 17ου αἰῶνα γιά τήν ὕλη δέν ἀπέχει πολύ ἀπ' αὐτή.

III

Τό ζήτημα τοῦ παθητικοῦ καί τοῦ ποιητικοῦ νοῦ παραμένει ἐπίκαιρο καί οἱ δυσκολίες πού παρουσιάζει εἶναι τώρα ἐντοπισμένες στόν ποιητικό νοῦ. Ὁ παθητικός νοῦς εἶναι κάτι πού μᾶς ἀνήκει, πού ἀνήκει στόν καθένα ἀπό μᾶς. Ὁ ποιητικός νοῦς εἶναι κάτι πού ἔρχεται ἀπέξω ἢ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μία ἰδιότητα τοῦ πνεύματός μας πού δέν ἔχει ἀνακαλυφτεῖ ἀκόμα. Ἔχουμε ὁμως συνείδηση τῆς παρουσίας της. Γνωρίζουμε καθημερινά κάποια θαύματα τῆς δράσης της. Δέν εἴμαστε σέ θέση νά ἐξηγήσουμε ὄλες τίς δραστηριότητές της καί νά ἀνακαλύψουμε τίς δυνατότητές της. Ἡ προσπάθεια γιά τήν κατάκτηση τῆς πραγματικότητας ἐντείνεται καί νέοι κλάδοι τῆς γνώσης (νέες ἐπιστήμες) δημιουργοῦνται γιά τοῦτο τό σκοπό. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ παραπάνω θέματος μέ τό θέμα τῆς ὄντολογικῆς σύστασης τῆς ὕλης καί τῆς μορφῆς εἶναι χτυπητή. Ἀλλά ἄς σκεφτοῦμε ἐδῶ ὅτι «ἡ γάρ νοῦ ἐνέργεια ζωή, ἐκεῖνος δέ ἡ ἐνέργεια» (Μεταφ. Λ 1072b, 26-27).

Μέ τήν ἀλλαγὴ στήν ὄντολογικὴ σύσταση τῆς ὕλης ἀπὸ τὸν 13ον αἰῶνα καὶ περὰ, ἀκολούθησε μίᾳ ἀλλαγῇ καὶ στῆ σύσταση τῆς ἐννοίας τοῦ παθητικοῦ νοῦ. Ὅλοι οἱ νέοι κλάδοι τῶν ἀνθρώπινων ἐπιστημῶν, ἡ ψυχολογία, ἡ γλωσσολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ νευροφυσιολογία κτλ., ἔχουν ὡς σκοπὸ τους ν' ἀνακαλύψουν ἂν ὁ παθητικός νοῦς εἶναι στό τέλος-τέλος παθητικός. Τά εὑρήματά τους ἂν καὶ ὄχι πειστικά παρουσιάζουν μίᾳ ἐντελῶς διαφορετικῇ εἰκόνᾳ. Αὐτὸ πού βρῆκαν εἶναι ὅτι ὑπάρχει μίᾳ συνεχῆς καὶ πάντα παρούσα δραστηριότητα στό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ταυτοποίηση τοῦ Θεοῦ μέ τὸν «ἄνθρωπο ὡς ὄν γνωσεοτατικό» συνεχίζεται, ὥστε ἐκεῖνη ἡ ἐνεργητικὴ κατοχὴ τοῦ ἀντικειμένου καὶ ὄχι ἡ δυναμικὴ ἀποτελεῖ τό θεϊκὸ στοιχεῖο πού φαίνεται νά ὑπάρχει στόν νοῦ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Ψυχή*, είναι ένας γενικός δρος για όλες εκείνες τις δυνάμεις που έχουν τά φυτά και τά ζώα, αλλά όχι και τά μη έμβια στοιχεία. Ἡ ψυχή έχει επομένως πλατύτερη σφαίρα από τή *ζωή*, που είναι ή κοινή στά φυτά και στά ζώα δύναμη αὐτοσυντήρησης και ἀποτελεί ἀπλῶς τή βάση, που πάνω της μπορούν νά ἐπιβληθοῦν ἀνώτερες ψυχικές ικανότητες. «Ἀπό τά φυσικά σώματα ἄλλα είναι ἔμβια ἄλλα ἄβια· ὀνομάζω ζωή, τήν ιδιότητα που έχουν ὀρισμένα ὄντα νά λαβαίνουν μέ τά δικά τους μέσα τροφή, νά μεγαλώνουν και νά φθίνουν». Ὁ *νοῦς* είναι ή πνευματική δύναμη που, καθόσον γνωρίζουμε θετικά, μόνο οἱ ἄνθρωποι έχουν νά ἐπιδείξουν. Ὅταν μιλοῦμε για νόηση, χρησιμοποιοῦμε αὐτή τήν ἔννοια *νοῦς*. Για τόν Ἀριστοτέλη, ή θέση του *νοῦ* μέσα στήν ψυχή δέν έχει σωματικό ἀντίστοιχο και μπορεί κάλλιστα νά έχει χωριστή ὑπαρξη.
2. D.F. Allan: *The Philosophy of Aristotle*, Oxford, University Press 1970, σελ. 55 και 95.
3. «Ὅσο για τό μέρος τῆς ψυχῆς μέ τό ὅποιο γνωρίζει ή ψυχή και έχει φρόνηση, είτε είναι ξεχωριστό ὡς πρὸς τή θέση ἄλλά μόνο λογικά, πρέπει νά ἐξετάσουμε ποιά είναι ή «εἰδοποιός» διαφορά και μέ ποιόν ἄραγε τρόπο γίνεται ή νόηση. Ἐν λοιπόν τό *νοῦ* είναι ὅπως τό *αἰσθάνομαι*, ή οὐσία του θά ήταν τότε νά δέχεται κάποια ἐπιδραση ἀπό τό νοητό ή ἀπό κάτι ἄλλο τέτοιο. Πρέπει λοιπόν ὁ *νοῦς* νά εἶναι ἀπαθής, νά έχει ὁμοῦ τήν ικανότητα νά δέχεται τή μορφή· νά εἶναι και ὁ ἴδιος σέ δυναμικότητα σάν μορφή, ἄλλά όχι σέ ἐντελέχεια ὀρισμένη μορφή, και ὅπως είναι ή ικανότητα για τήν αἰσθηση σχετικά μέ τά αἰσθητά, ἔτσι νά εἶναι και ὁ *νοῦς* σχετικά μέ τά νοητά». (Ἀριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς*, βιβλ. III, κεφ. 4, 429a 10-19, Μετάφ. Β. Τατάκη).
4. G.E.R. Lloyd: *Aristotle: The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge Univ. Press, 1968, σελ. 198-199.
5. ...«τό ὄρατόν», εἶναι δ,τι βλέπει κανείς στό φῶς. Τό κάθε φῶς ὁμοῦ προκαλεῖ μιὰ κίνηση μέσα στό διάφανο μέσο μεταξύ του κάθε χρωματισμένου πράγματος και του *ματιοῦ* που τό βλέπει, ὅταν τοῦτο τό μέσο ὑπάρχει σέ ἐντελέχεια κι όχι ἀπλῶς σέ δυναμικότητα. Ἡ πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς διαφάνειας εἶναι φῶς, ὅπως ή ἀπλή δυναμικότητά του είναι σκοτάδι. Τό χρώμα δέν είναι καθαρά ὑποκαμενικό. Ἐξαρτάται ἀπό τό μάτι ἄλλά κι ἀπό τό ἀντικείμενο. Τό «αἰσθητικόν» ή ή δυνατότητα του αἰσθάνεσθαι, πραγματοποιεῖται στήν αἰσθηση· τό «αἰσθητόν» ή ή δυνατότητα νά γίνεαι ἀντιληπτός μέ τήν αἰσθηση (αἰσθητός) πραγματοποιεῖται στήν «ποίησιν αἰσθησεως». Ἡ ἀντίληψη του χρώματος εἶναι ή πραγματοποίηση του «δυνάμει ὄρατοῦ». Τό φῶς εἶναι ἐκεῖνο που μετατρέπει τό δυνάμει χρώμα σέ πραγματικότητα (ἐνέργεια), και τό «δυνάμει ὄραν» σέ ἕνα πραγματικά «ὄροντα» ὀφθαλμό. Ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει ἔδῳ αὐτό που ὑπαινίχτηκε ἤδη ὁ Πλάτων μέ τόν ἥλιο ὡς σύμβολο τῆς ιδέας του Ἀγαθοῦ (*Πολιτεία* 507b-509d). Μερικοί ἀπό τούς δρους του φωτός εἶναι παρόντες στό σκοτάδι, ἄλλά για νά γίνουν πραγματικά τά χρώματα, χρειάζεται ἄλλος ἕνας δρος, τό φῶς. Καί ὁ ποιητικός *νοῦς* είναι πρὸς τό νοητό δ,τι εἶναι τό φῶς πρὸς τό ὄρατό.
6. Ὁ ἀριστοτελικός «*νοῦς*» είναι το ἀνωτάτο μέρος τῆς ψυχῆς και το μονο που γι αὐτό ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νά πιστεύει πὸς έχει χωριστή ἀπό τό σῶμα ὑπαρξη. Ὁ Ἀριστοτέλης φρονοῦσε ὅτι ὁ *νοῦς* στήν ἐποπτική του μορφή (νόησις) είναι διαφορετικός —χάρη στήν ἀνεξαρτησία του ἀπό τό σῶμα— ἀπό κάθε ἄλλο μέρος τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει πάντοτε για τόν *νοῦ* σάν για κάτι που, σέ διάκριση ἀπό τά ἄλλα μέρη τῆς ψυχῆς, ἔρχεται στό σῶμα ἀπέξω κι ἔτσι φαίνεται νά πιστεύει πὸς στό ἄτομο ὑπάρχει ἕνα χωριστό και ἀθάνατο πνεῦμα, που δέν ἀποτελεῖ τόν τρόπο λειτουργίας του ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ ἄλλά κάτι πολὺ περισσότερο· (βλέπουμε ἔδῳ μιὰ ἔντονη διαρχία).
7. David Ross: *Aristotle*, University Paperbacks, Methuen and Co Ltd, London 1964, σελ. 148-153.
8. Robert Adamson: *The Development of Greek Philosophy*. William Blackwood, Edinburgh and London 1908.
9. Wilhelm Windelband: *A History of Philosophy*, Τόμος I, Harper Torchbooks, New York, σελ. 150 και 339-343.
10. Μέ τόν Σμπλικίο και σύμφωνα μέ τή νεοπλατωνική μεταφυσική ή νοητική αὐτή «κινούσα» ἄρχη, που πραγματοποιεῖται στήν ἔλλογη γνώση του ἀνθρώπου, έχει γίνει κίωλας ή κατώτερη ἀπό τίς διάνοιες, που κυβερνοῦν τόν ὑπό τήν σελήνη κόσμο.
11. F.C. Copleston: *Aquinas*, Pelican Original, 1967, σελ. 156-180.
12. Majid Fakhry: *A History of Islamic Philosophy*. Haynes Torchbooks.
13. F.C. Copleston: *Medieval Philosophy*, Haynes Torchbooks.
14. I. Leclerc: *The Nature of Physical Existence*, Muirhead George Allen and Unwin, London, 1972.
15. J. Weisheip: *Matter in Fourteenth Century Science: The Concept of Matter*, Ed. by Ernon McMullin.
16. Etienne Gilson: *The Elements of Christian Philosophy*.
17. Στό ἴδιο, Etienne Gilson.
18. Στό ἴδιο, Etienne Gilson.
19. F.C. Copleston: *Aquinas*, Pelican Original, 1967, σελ. 156-180.
20. Ὁ ποιητικός *νοῦς* «*φοτίζει*» (ή ἀναλογία μέ τό φῶς συνεχίζεται) τήν εἰκόνα του ἀντικειμένου, που γίνεται ἀντιληπτό ἀπό τήν αἰσθηση· ὀηλαδή ἀποκαλύπτει ἐνεργά τό μορφικό και δυνάμει καθολικό στοιχείο, που ἔμμεσα συνεχίζεται στήν εἰκόνα. Ὑστερα ἀφαιρεῖ τοῦτο τό δυνάμει καθολικό στοιχείο και παράγει αὐτό που ὁ Ἀκινάτης ὀνομάζει ἐντύπωμα του εἶδους. Ὁ παθητικός *νοῦς* ἀντιδρά σέ τοῦτο τόν καθορισμό ἀπό τόν ποιητικό *νοῦ*, και τό ἀποτέλεσμα είναι τό ἐκτύπωμα του εἶδους, ή καθολική ἔννοια μέ τήν πλήρη σημασία.
21. I. Leclerc: *The Nature of Physical Existence*, Muirhead, George Allen and Unwin, London, 1972.

22. Ἡ πρώτη ὕλη εἶναι ἡ μοναδική θεμελιακή ἀρχή τῆς ποσοτικοποίησης, τῆς στερεότητας, τῶν χωρο-χρονικῶν σχέσεων. Ἀκριβῶς λόγῳ τῆς πρώτης ὕλης –ὄχι τῆς οὐσιαστικῆς μορφῆς– τὰ σώματα εἶναι ἀτομικά, ποσοτικοποιημένα, τοποθετημένα σέ χωρο καί σέ χρόνο. Ἡ πρώτη ὕλη, ὡς δυνάμει ποσοτικοποιημένη (*potentia quanta*), εἶναι ἐκείνη πού ἀποτελεῖ τή θεμελιακή ἀρχή τῆς ἀτομικότητας (Aquinas, *Summa Theologiae* I. Quest. 75, 4).

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ